

А. ЖАМАШЕВ¹, М. ӘБДІЛЛӘ²

¹*PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

МУЛЛА АЛИ ӘЛ-ҚАРИ – КӨРНЕКТІ ДІН ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ ҚАЙРАТКЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала ортағасырлық ғалым Мулла Али-әл-Қаридің ғұмырнамалық деректеріне арналған. XI ғасырда өмір сүрген, Мулла Али әл-Қари деген атпен танымал болған ғалымның өз заманы туғызған тарихи тұлға екеніне тоқталады. Мақалада тарихи және ғылыми зерттеулердегі Мулла Али әл-Қари жайлы мәліметтерді саралайды. Сондай-ақ, Мулла Али әл-Қаридің өмірі, ғылым жолы, еңбектері және ғылымдағы орны баяндалады. Мулла Али әл-Қаридің артына қалдырған еңбектерінің саны тарихи-биографиялық еңбектерге жүгіну арқылы көрсетіледі. Мулла Али әл-Қаридің Ибн Хажар әл-Хайтами, Али әл-Муттақи әл-Хинди, Атоя әс-Суллами, Миркалан, Кутубуддин әл-Макки сияқты білім алған ұстаздары және Абдулқадир ат-Табари, Абдуррахман әл-Муршиди, Мұхаммед Фаррух әл-Мурауи, Жауһар Нат әл-Кашмири секілді тәлім берген шәкірттерінің өмірлеріне қысқаша тоқталып өтеміз. Ғалымның нақышбандық, қадарилік және жиштілік сопылық жолдарының бірін ұстанып, ресми лауазымдар мен басшылардан аулақ болғаны сипатталады. Ғалыммен бір уақытта өмір сүрген және кейін келген ғалымдардың оған айтқан мақтау сөздері келтіріліп, ғалымның ғылымдағы орны көрсетіледі. Сондай-ақ, кейбір ғалымдардың Мулла Али әл-Қари туралы айтқан сындары қарастырылып, сол сындарға ғұламалардың айтқан жауаптары келтіріледі.

Кілт сөздер: Мулла Али әл-Қари, ғалым, ғылым, ұстаз, шәкірт.

A. Zhamashev¹, M. Abdilla²

¹*PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mybarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*Master Student of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mybarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

Mullah Ali Al-Qari is an Outstanding Scientist and Religions

Abstract. The article is devoted to the chronicle data of the medieval scholar Mulla Ali-al-Qari. The scientist who lived in the XI century, known as Mulla Ali al-Qari, is a historical figure of his time. The article analyzes information about Mulla Ali al-Qari in historical and scientific research. It will also tell about the life, scientific path, works and his place in the sciences of Mulla Ali al-Qari. The number of works left by Mulla Ali al-Qari is indicated by referring to historical and

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жамашев А., Әбділлә М. Мулла Али әл-Қари – көрнекті дін және ғылым қайраткері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 530–539. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.41>

*Cite us correctly:

Jamashev A., Abdilla M. Mulla Ali al-Qari – kornekti din jane gylым qairatkeri [Mullah Ali Al-Qari is an Outstanding Scientist and Religions] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 530–539. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.41>

biographical works. The article will include the names of teachers and students of Mulla Ali Al-Qari. We will briefly touch on the life of the teachers of Mullah Ali al-Qari, such as Ibn Hajar al-Haythami, Ali al-Muttaki al-Hindi, Atoya as-Sullami, Mirkalan, Qutubuddin al-Makki and his students, such as Abdul Qadir al-Tabari, Abdurrahman al-Murshidi, Muhammad Farrukh al-Murawi, Jawhar Nath al-Kashmiri. It is characteristic that the scientist followed one of the Sufi paths, such as Naqshbandiya, qadiriya, and chishtiya and avoided official positions and leaders. The praises of scientists are given in relation to Mulla Ali Al-Qari, who lived at the same time with the scientist and arrived after him, indicating the scientist's place in science. The critical remarks of some scientists about Mullah Ali al-Qari are also considered, and the answers of scientists to this criticism are given.

Keywords: Mulla Ali al-Qari, scientist, science, teacher, student.

А. Жамашев¹, М. Абдилла²

¹*PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*магистрант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

Мулла Али аль-Кари – выдающийся деятель науки и религии

Аннотация. Статья посвящена летописным данным средневекового ученого Муллы Али аль-Кари. Ученый, живший в XI веке, известный как Мулла Али аль-Кари, является исторической личностью своего времени. В статье анализируются сведения о Мулле Али аль-Кари в исторических и научных исследованиях. Также будет рассказано о жизни, научного пути, трудах и его места в науки Муллы Али аль-Кари. Количество трудов, оставленных Муллой Али аль-Кари, указывается путем обращения к историко-биографическим трудам. В статье будут указываться имена учителей и учеников Муллы Али Аль-Кари. Мы кратко коснемся жизни учителей Муллы Али аль-Кари, таких как Ибн Хаджар аль-Хайтами, Али аль-Муттаки аль-Хинди, Атойя ас-Суллами, Миркалан, Кутубуддин аль-Макки и его учеников, таких как Абдул Кадир ат-Табари, Абдурахман аль-Муршиди, Мухаммад Фаррух аль-Мурави, Джаухар Натх аль-Кашмири. Характерно, что ученый следовал одному из суфийских путей, таких как накшбандия, кадирия, и чистия и избегал официальных должностей и руководителей. Приводятся похвалы ученых в касательно Муллы Али Аль-Кари, живших одновременно с ученым и прибывших после него, указывающих место ученого в науке. Также рассматриваются критические замечания некоторых ученых о Мулле Али аль-Кари, приводятся ответы ученых на эту критику.

Ключевые слова: Мулла Али аль-Кари, ученый, наука, учитель, ученик.

Кіріспе

Мулла Али эл-Қаридің өміріне шолу жасау арқылы, һижри жыл санауы бойынша XI ғасырда (григориан жыл санауы бойынша XVI ғасырда) өмір сүрген бірегей ислам дін ғұламасын көпшілікке таныстырғымыз келеді. Көрнекті ғалымның өмірін зерттеу арқылы оның артына қандай еңбек қалдырғанын біліп жүру және жас ұрпақтың өнеге алуын мақсат еттік. Ғалымның еліміздің түрлі білім беру орындарында еңбектері оқылатынын ескерсек, ғалымның өмірі мен шығармашылығын, ғылымдағы орнын білу маңызды болмақ.

Зерттеу әдістері

Мулла Али эл-Қаридің өміріне қатысты тарихи-тұғырнамалық еңбектер, ғылыми жарияланымдар, ғалымның өмірбаянын зерттеумен айналысушылардың еңбектерін

қолдандық. Мақала жазу барысында тарихи-хронологиялық, тарихи-салыстырмалық әдістер қолданылды.

Тақырыптың өзектілігі. КСРО құрамында 70 жыл бодан болған Қазақстан, кеңестік саясаттың әсерінен тарихы жадын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыта бастады. Қазақ халқы мен басқа да ұлттардың ұлттық құндылықтары большевиктер партиясы тарапынан қасақана, әдейі бұрмаланды. Қазақтың сан ғасырлар ұстанған ислам діні басып тапталды. Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан уақыттан бастап, қазақтың тілі, діні, тарихы, мәдениеті жандана бастады. Әсіресе, қазақ халқы өз ата діні исламға бет бұра бастады. Халықтың арасында сунниттік ислам бағыты тарауымен қатар, әртүрлі адасқан діни ағымдар пайда бола бастады. Сондықтан қазіргі таңда исламның сунниттік бағытындағы ханафи мәзһабын ұстанған ғалымдарды елге таныту маңызды болмақ. Біз сол ғалымдардың арасынан XI–XVI ғасырда өмір сүрген, ислам ғылымдарының бірегей ғалымы Мулла Али әл-Қаридің өмірі мен шығармашылығын танытуды қолға алдық.

Мақсаты XI–XVI ғасырда өмір сүрген Мулла Али әл-Қаридің өмірі, шығармашылығы, ғылымдағы орны туралы объективті тұрғыдан зерттеу жүргізу болып табылады.

Міндеттері: мақалада қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін ғалым жайлы жазылған тарихи-тұғырнамалық еңбектерді және зерттеулерді саралау.

Талдау мен нәтижелер

Ғалымның толық аты-жөні Нуруддин Али ибн Сұлтан Мұхаммед әл-Қари әл-Һарауи әл-Макки әл-Ханафи [1, 11-б.]. Мулла Али әл-Қаридің өмірі жайлы жазылған тарихи-тұғырнамалық еңбектерде оның туған жылы көрсетілмейді. Ғалымның «Шарх ән-нухба» атты еңбегіне кіріспе жазған Абдулфаттах Әбу Гудда, ғалымның кейбір меккелік ұстаздарының қайтыс болған жылдарына қарай отырып, Мулла Али әл-Қари шамамен 930/1523 жылы дүниеге келді деп болжам жасайды. Мулла Али әл-Қари Хорасан аймағындағы танымал, ілім мен ғылымның ордасы болған Герат қаласында дүниеге келген [2, 59-б.]. Ғалым жайлы жазылған деректер өте аз. Бірақ ғалымның өзінен кейін қалдырған ғылыми мұрасына қарап, өмірін ғылымға арнағанын көруге болады.

Ол алғаш білімді туған жері Гератта алды. Ол осы уақытта Құранды жаттап, тәжуид, қырағат және ғылым негіздерін сол Герат қаласындағы ұстаздардан үйренді. Біздің қолымыздағы деректерде ғалымның Гератта тәлім алған ұстаздары жайлы мәлімет жоқ. Тек Мулла Али әл-Қаридің өзі кітаптарында атаған ұстаздары жайлы ғана деректер бар. Ол алғаш білімін Гератта Муғинуддин ибн әл-Хафиз Зайнуддин әл-Һарауи атты ұстазынан үйренді [3, 28-б.].

Ол жас күнінде туған жері Гератты тастап, Меккеге қоныс аударуға мәжбүр болады. Себебі Сафауи мемлекетінің алғашқы патшасы Исмаил ибн Хайдар 920/1514 жылы ғалымның туған мекені Гератты басып алды. Олар көптеген мұсылмандарды және сол қаладағы ғұламаларды зұлымдықпен өлтіріп, мал-мүлкін талан-таражға салды. Олар әһлі сунна уәл-жамаға ғұламаларының еңбектерін өртеп, рауафид мәзһабына еруге мәжбүрледі. Осы себеппен көптеген ғұламалар Гераттан кетіп, Меккеге қоныс аударды [3, 28-б.]. Мулла Али әл-Қари Меккеге қоныс аударуы жайлы былай дейді: «Маған бидғат мекенінен уахи түсірілген және пайғамбарлық берілген жер бетіндегі сүннеттер мекенінің ең жақсысы Меккеге қоныс аударуға көмек және күш-қуат берген Алла Тағалаға сансыз мақтаулар мен мадақтар болсын» [4, 7-б.]. Ғалымның қоныс аударуы жайлы жазылған дереккөздерде ғалымның қай жылы, қанша жаста Меккеге қоныс аударғандығы жайлы мәлімет келтірілмейді. Бірақ деректерде Мулла Али әл-Қаридің шамамен 935/1528 жылы Меккеде болғандығы жайлы айтылады. Себебі, ғалымның Мұхаммед ибн Али ибн Ахмад әл-Жунани атты меккелік ұстазы 935/1528 жылы қайтыс болған. Бұл ғалымның алғаш қайтыс болған ұстаздарының бірі [3, 28-б.].

Бізге жеткен мәліметтерге қарап, Мулла Али әл-Қаридің жастайынан ғылымға құштар, өте ықыласты да қабілетті шәкірт болып, сол замандағы үлкен ғұламалардан тәлім

алғандығын көреміз. Ғалым Меккеге барған соң, Меккедегі Әбу-л Хасан Бақри, Сайид Закария Хусейни, Шихабуддин Әбу-л Аббас Ахмад ибн Мұхаммед әл-Һайтами (қ.ж. 973/1565), Алауддин ибн Хусамуддин Абдулмалик ибн Казихан (қ.ж. 975/1567), Зайнуддин Атоя ибн Али ибн Хасан Суллами (қ.ж. 982/1574) Мұхаммед Саид ибн Маулана Хаж Ханафи (981/1573) Әбу Иса Қутбуддин Мұхаммед ибн Алауддин Ахмад ибн Мұхаммед (990/1582), Мулла Абдулла ибн Сағдуддин Ханафи (984/1576), Шихабуддин Ахмад ибн Бадруддин Мисри (992/1584), Мұхаммед ибн Әбу-л Хасан Мұхаммед ибн Жалалуддин Мұхаммед ибн Абдуррахман ибн Ахмад Бақри (993/1585), Закария Хусани сияқты Меккенің үлкен ғұламаларынан тәлім алды [5, 97-б.]. Ендеше, жоғары аталған ұстаздарының бірнешеуіне тоқталып өтейік.

Ибн Хажар әл-Һайтами

Ол Шиһабуддин Әбу-л Аббас Ахмад ибн Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Али ибн Хажар әл-Уәили әс-Сағди әл-Ансари әш-Шафиғи әл-Басри әл-Макки. Ол 909/1503 жылы Мысырдың батыс аймағындағы Әбу-л Хайтам деген жерде дүниеге келеді. Ол жастайынан жетім қалып, оны әкесінің ұстаздары Шамсуддин ибн Әбу-л Хамаил және Шамсуддин Ахмад аш-Шанауи өз қамқорлығына алады. Ахмад аш-Шанауи негізгі ғылымдарды үйрену үшін Танта жеріне жібереді. 924/1518 жылы әл-Азһар университетіне оқуға қабылданады. Жиырма жасында пәтуә және дәріс беруге рұқсат алады. Ол тәпсір, хадис, кәләм, фикһ, фикһ негіздері, мирас, наху, сарф секілді көптеген ғылым салаларын толық меңгеріп шығады. Оның ұстаздарының арасында Абдулхакқ ас-Синбати, Шиһабуддин Ахмад ар-Рамли, Насыруддин ат-Таблауи, Әбу-л Хасан әл-Бақри Шиһабуддин ибн Хажар әл-Ханбали секілді танымал ғұламал бар. Одан көптеген шәкірттер тәлім алған. Солардың бірі Бурһан ибн әл-Ахдаб. Оның «Шарху-л Хамазиятил Бусури», «Сауағику-л Мухриқа», «әз-Зауаджир», «Насихату-л Мулк», «Шарху-л Алфия», «Шарх мухтасар Әби-л Хасан», «Шарх мухтасар ар-Рауда», «Манақибу Әби Ханифа сияқты көптеген еңбектері бар. Ол 973/1565 жылы ражаб айында Мекке қаласында қайтыс болады [6, 543-б.].

Али әл-Муттақи әл-Һинди

Толық есімі Али ибн Хисамуддин ибн Қади Абдулмалик ибн Қадихан әл-Ханафи. Али әл-Муттақи әл-Һинди есімімен танымал болған. Ол өте тақуа болғандықтан әл-Муттақи деген лақап берілген. Оның «Канзул аммал фи сунан әл-ақуәл уә-л афғал», «Мухтасару-н ниһая ли ибн әл-Әсир», «Тәртибул-Жамиғ ас-сағир ала әбуәб әл-фиқһ» секілді еңбектері бар. Ол 975/1567 жылы Меккеде қайтыс болды. Мулла Али әл-Қари бұл ұстазын былай бейнелейді: «Бұл кітапты (Мишкат әл-Масабиһ) Меккенің құрметті ғалымдарының алдында оқыдым. Алла Тағала олардың ілімінің берекесін берді. Солардың бірі ғалым, іліміне амал етуші, Алланы танушы Али л-Муттақи» [3, 35-б.].

Атоя әс-Суллами

Толық есімі Зайнуддин Атоя ибн Али ибн Хасан әс-Суллами әл-Макки. Меккенің фикһ және тәпсір ғалымы. Оның үш томнан тұратын «Тәпсір құран азим» атты еңбегі бар [7, 287-б.]. Ол Әбу-л Хасан әл-Бақриге шәкірт болып, тәлім алады. Содан кейін Сұлтан Сулемания атты медреседе дәріс береді. Мулла Али әл-Қари одан хадис және тәпсір ілімдерін үйренеді. Ол безгек ауруымен ауырып 982/1574 жылы Мекке қаласында қайтыс болды [2, 67-б.].

Миркалан

Ол Мұхаммед Сағид ибн Маулана Хаджа әл-Ханафи әл-Хорасани. Ол Миркалан есімімен танымал болған. Ол Исамуддин Ибраһим ибн Арабшаһ әл-Исфираини, Насимуддин Миркшаһ ибн Жамалуддин әл-Хусайни әл-Һарауи және тағы да басқа ғалымдардан тәлім алады. Содан соң Меккеге барып, қажылық жасап, Меккеде тұрақтап қалады. Бұл ғалымнан көптеген шәкірттер ілім үйренеді. Солардың бірі Мулла Али әл-Қари. Мулла али әл-Қари бұл ұстазын былай сипаттама береді: «Мен «Мишкат» кітабындағы хадистердің бір бөлігін білім

теңізінің бастауы болған Миркалан атты ұстаздың алдында оқыдым». Ол 981/1573 жылы 80 жасында қайтыс болды [1, 27-б.].

Қутубуддин әл-Макки

Ол Қутубуддин ибн Алауддин ән-Нәһрауали әл-Макки әл-Ханафи. Қутубуддин әл-Макки 917/1511 жылы Балаһур қаласында дүниеге келген. Алғаш ілімді әкесінен үйренеді. Содан кейін Меккеге қоныс аударып, Ахмад Мухиббуддин ибн Әбу Қасым Мұхаммед, Уәжиһуддин Абдуррахман ибн Али, Шиһабуддин Ахмад ибн Муса ибн Абдулғаффар секілді ғұламалардан тәлім алады. Сулеймания және усмания медреселерінде дәріс берген. Оның «әл-Иғлам би Ағлам байтиллаһ әл-харам», «әл-Барқу-л Ямани фи-л фахи-л усмани», «әл-Футухату-л Усмания ли-л ақтар», «мунтахабу-т тарих», «Тимсалу-л амсал ән-надира», «әт-Тамсил уә-л мухадара би-л абият әл-муфрада ән-надира», «Адғияту-л хажж» сынды еңбектері бар. 988/1580 жылы, кей деректерде 990/1582 жылы Меккеде қайтыс болады [1, 30-б.].

Ахмад ибн Бадруддин әл-Мисри

Ол Шиһабуддин Ахмад ибн Бадруддин әл-Аббаси әш-Шафиғи әл-Мисри әл-Һинди әл-Кәжәрати. 903/1497 жылы Мысырда дүниеге келген. Өз заманының бірнеше даңқты ғұламаларынан тәлім алды. Солардың қатарында Закария әл-Ансари, Бурһануддин ибн Әбу Шариф, Нуруддин әл-Макки, Камалуддин ат-Тауил секілді ғұламалар бар. Оның «Мухтасару-л ануар» атты еңбекке «Нуру-л абсар» деп аталатын түсіндірмесі және құран кәрімге арнап жазылған тәпсірі бар. Ол 992/1584 жылы рамазан айында жұма түнінде Үндістанның Ахмедабад қаласында қайтыс болды [1, 31-б.].

Закария әл-Хусни

Ол Закария әл-Хусни әл-Ханафи әл-Һинди әл-Ямани әл-Макки. Ол Үндістанда дүниеге келген. Йемен жерінде ертжеткен. Сол жердегі ғұламалардан тәлім алады. Содан соң Меккеге сапарлап, мекен етеді. Ғұламаларға және ілімге шын ықыласты болады. Жасының үлкендігіне қарамастан, Әбу Қайс тауындағы үйінен харам мешітіне дәріс беру үшін келетін еді [1, 32-б.].

Мұхаммед Әбу-л Хасан әл-Бакри

Толық есімі Мұхаммед ибн Әбу-л Хасан Мұхаммед ибн Жалалуддин Мұхаммед ибн Абдуррахман ибн Ахмад әл-Бакри әш-Шафиғи әл-Мисри. Мулла Али әл-Қари одан хадис және фикһ ғылымдарын үйренген. Оның «Һидаяту-л мурид илә-т тарик ар-рашид», «Мағһаду-л жамғ фи мәшәһид әс-самғ» сынды еңбектері бар. Ол 993/1585 жылы Мекке қаласында қайтыс болған [7, 40-б.].

Мулла Али әл-Қари өз заманының үлкен ғалымдарының бірі болып, өз кезегінде ол да көптеген шәкірттер тәрбиеледі. Олардың ішінде ең атақтысы Мухиддин Абдулқадир ибн Мұхаммед ибн Яхия ибн Мукрим ибн Мухибб Мұхаммед ибн Хасан Табари (1033/1623), Абдуррахман Иса ибн Муршиди Умри (1037/1627), Мұхаммед Әбу Абдулла Абдулазим Макки (1061/1651), Сайид Муғаззам Хусайни Балхи, Сулейман Сафийддин Жани, Абдулхақ ибн Сайфуддин Даһлауи (1052/1642) [5, 97-б.]. Ал енді Мулла Али әл-Қаридің шәкірттеріне жеке-жеке тоқталып өтейік:

Мулла Али әл-Қаридан білім алған шәкірттерінің бірі Мухиддин Абдулқадир ибн Мұхаммед ибн Яхия ибн Мукрим әл-Хусайни ат-Табари әш-Шафиғи. Ол 976/1568 жылы Мекке қаласында дүниеге келген. Ата-анасының қолында тәрбиеленіп, 12 жасында құранды толық жаттап, осы жасында Ибраһим (а.с. мақамында имам болып тарауих намазын оқыған. Ол халистен «Арбағин ән-науауия», ақидадан «әл-Ақайд ән-Нәсәфия», араб грамматикасынан «Әлфия ибн Малик», фикһ ілімінен «әл-Манһаж» сынды бірнеше мәтіндерді жаттаған. Ол «Дуррату-л асдаф әс-сәния фи зуруәти-л аусаф әл-хасания», «Ғуюн әл-Масайл мин ағиян ар-расайл» секілді еңбектер жазған. Сонымен қатар «Шарх қитға мин диуан әл-Мутанабби», «Хусну-с Сарира фи хусни-с сира», «Тафсилу-л мақала фи-т тафсил байна ән-нубуа уә-р расайл» сынды еңбектері де бар. 1032/1623 жылы қайтыс болған [1, 33-б.].

Абдуррахман әл-Муршиди

Абдуррахман ибн Иса ибн Муршид Әбу-л Уәжәһә әл-Умари әл-Ханафи. Ол Меккеде туылып, сонда өскен. Құранды жаттап, харам мешітінде тарауих намазын имам болып оқыған. Ол «Арбағин ән-науауия», «Канзу-д дақайқ», «Жазария» сынды мәтіндерді жаттаған. Әш-Шамс ар-Рамли әл-Муғаммар әл-Мунла Хумаид әс-Синди, Ахмад әш-Ширбини, әш-Шамс ән-Нахрауи секілді ғалымдардан хадис риуаят еткен. Қырағат ілімін Мулла Али әл-Қариден алған. 999/1590 жылы Мұхаммед Баша медресесін басқарады. «Сахиху-л Бухариден» дәріс беріп, «Рафғу-л илм уә зуһуру-л жаһл» бабына дейін түсіндірме жазған. Араб морфологиясына арнап 105 шумақтан тұратын өлең жазып, оны «Тарсифу-т тасриф» деген атау беріп, оған «Фатху-л латиф» деп аталатын түсіндірме жазған. Аруд және қафия ілімдеріне арналып жазған «әл-Кафи» кітабына түсіндірме жасап, оны әл-Уәфи фи шархи-л кафи» деп атаған [1, 35-б.]. Сонымен қатар оның «Барағату-л истиһлал фима ятағаллақ би-ш шаһр уә-л һиләл», «Тағмиму-л фаида битәтмим сура әл-Маида мин тәфсир әл-Жалалайн», «Шарх уқуд әл-жуман ли-с Суюти» сынды еңбектері бар. Ол 1037/1627 жылы қайтыс болған [3, 39-б.].

Мұхаммед Фаррух әл-Мурауи

Мұхаммед ибн Мунла Фаррух ибн Абдулмухсин ибн Абдулхалиқ әл-Мурауи Әбу Абдулла әл-Ханафи. Ол Меккеде туылып, әкесінің қамқорлығында ержетіп, бала кезінде құранды жаттаған. Мулла Али әл-Қари, Ахмад ибн Аллан, Халид әл-Мәлики әл-Макки әл-Жағфари секілді ғұламалардан тәлім алған. Ол Мұхаммед Баша және әл-Мурадия медреселерін басқарған. Ол «әл-Қаулу-с сәдид фи масаил әл-ижтиһад уә-т тақлид», «Иғламу-л қаді уә-д дани би машруғия тақбил ар-рукн әл-Ямани», «Рисала фи хукми әс-ситт мин шәууәл», «Рисала фи салати-т тасбиһ» атты еңбектер жазған. Ол 1061/1650 жылы Меккеде қайтыс болған [1, 36-б.].

Жауһар Нат әл-Кашмири

Ол Кашмир қаласында туылып, ержетті. Ол Кашмир қаласындағы Сұлтан Қутубуддин әл-Кашмиридің медресесінде білім алды. Содан соң Мекке қаласына қажылық парызын өтеу үшін барады. сол уақытта ол Шиһабуддин Ахмад ибн Хажар әл-Һайтами және Мулла Али әл-Қариден хадис ілімін үйренеді. Содан кейін Кашмирге қайта оралып, адамдардан оқшауланып ғибадат жасайды. Одан Хайдар ибн Файруз және Мұхаммед әл-Мухашши Мулла әл-Жамидің «әл-Кафия» кітабына жазған түсіндермесін оқыған. Сонымен қатар ол көптеген шәкірттер тәрбиелеген. Ол 1026/1617 жылы Кашмир қаласында қайтыс болды [1, 36-б.].

Муғаззам әл-Хусайни әл-Балхи

Есімі ибн Абидиннің «Уқуду-л ләли фи-л әсәнид әл-ауали» кітабында айтылады. Ибн Абидин Мулла Али әл-Қаридің барлық еңбектерін Муғаззам әл-Хусайниден риуаят етеді [2, 71-б.].

Сулейман ибн Сафиюддин әл-Ямани

Ол Мулла Али әл-Қариден білім алды. Фикһ, хадис және тәпсір ілімдерінен ижаза алған [1, 37-б.].

Мулла Али әл-Қари «тәпсір», «кәләм», «фикһ», «хадис», «хадис негіздері», «тәжуид», «қырағат», «араб тілінің грамматикасы» және тағы да басқа ислам ғылымдарының салаларында көптеген еңбектер жазған. Ислам ғылымдарының әртүрлі салаларында білімін жетілдірген Мулла Али әл-Қари шамамен 1003/1594 жылдан бастап еңбектер жазумен айналыса бастайды [8, 63-б.]. Бұған ғалымның көптеген еңбектері осы уақытта жазылып аяқталуы дәлел болады. Мысалы: Ханафи мәзһабының негізгі мәтіндерінің бірі болып саналатын «Нуқояға» жазылған «Фатху баб әл-Ғиная би шарх ән-нуқоя» еңбегі 1003/1594 жылы жазылып аяқталған. Ғалымның «Шарх шарх нухбату-л фикр» атты еңбегі 1006 жылы аяқталған. «Мирқат әл-мафатих шарх мишкат әл-масабих» еңбегін 1008/1599 жылы аяқтайды.

«Жамғу-л усаил фи шарх аш-шамаил» еңбегі 1008/1599 жылы, «әл-Хирз ас-самин ли-л хисн әл-хасин» еңбегі 1008/1599 жылы, «Шарх аш-шифа» 1011/1602 жылы, «Шарху-л муатта» 1013/1604 жылы, «Шарх айн әл-илм уә зайну-л хилм» атты еңбегі 1014/1605 жылы жазылып аяқталған [2, 64-б.].

Мулла Али әл-Қаридің еңбектерінің санына қатысты әртүрлі мәліметтер келтіріледі. Мулла Али әл-Қаридің немересі былай дейді: «Атамның 300 кітабы болған». Ғалым өзінің туындыларын ұрпақтарына уақып ретінде тастап, оларға еңбектерді көшіріп алуға кедергі болмауын бұйырады. Кейбір зерттеушілер Мулла Али әл-Қаридің еңбектеріне зерттеу жүргізіп, 260-тан астам еңбегі барын айтқан [8, 23-б.]. Исмаил Баша әл-Бағдадидің «Хадияту-л арифин» еңбегінде ғалымның 100-ден астам шығармасы аталады [5, 97-б.]. Ғалымның «Фатху баб әл-Ғиная би шарх ән-нуқоя», «Мирқат әл-мафатих шарх мишкат әл-масабих», «Жамғу-л усаил фи шарх аш-шамаил», «Шарх шарх нухбату-л фикр», «Шарх аш-шифа», «Шарх айн әл-илм уә зайну-л хилм», «Шарх сахих Муслим», «Шарх муснад әл-имам Әбу Ханифа», «Шарху-л муатта» «Шарх әл-фикһу-л акбар», «ад-Дау әл-мағали ли бади-л амали», әл-Маснуғ фи мағрифати-л маудуғ» атты танымал еңбектері бар. Имамның кәләм ғылымына қатысты «Әжуиба әл-мухарра фи-л байда әл-хабиса әл-мунакқара», «Әдилла муғтақад Әбу Ханифа фи Әбәуәй ар-расул», «Тәтмиму-л мақасид уә тәкмилу-л ақайд», «әз-Захира әл-касира фи ража әл-мағфира ли-л кабира», «Хашия ала шарх әл-мақасид», «Радду-л фусус», «Сулалату-р рисала фи замм ар-рауафид мин әһл ад-далала», «Шарх рисала әлфаз әл-куфр», «Шарх әл-фикһ әл-әкбар» секілді бірнеше құнды туындылары бар.

Мулла Али әл-Қаридің өмірі жайлы жазған тарихшылар ғалым 1014/1605 жылы Меккеде қайтыс болған дейді. Кей тарихшылар аталған мерзімді нақтылай отыра, 1014 жылы шәууәл айында қайтыс болғандығын айтады. Ғалым Мекке қаласында әл-Мағла деп аталатын мазарда жерленеді. Кей деректерде «Мулла Али әл-Қаридің өлімін естіген замандас ғалымдар, әл-Азһар университетінің мешітінде 4000-нан астам адам жиналып, ғайып намазын оқығандығы» жайлы айтылады [2, 84-б.]. Бұл өз кезегінде Мулла Али әл-Қаридің ислам әлеміндегі ғұламалар арасында қаншалықты беделді екендігін, оның ғылымдағы орнының қаншалықты жоғары екенін көрсетсе керек.

Мулла Али әл-Қари көркем жазуды белгілі ұстаз Хамдулла әл-Әмәсиден үйренді. Ол сулус және насх (араб көркем жазуларының бірі) жазу түрлерін өте шебер меңгерді. Ол араб көркем жазу түрлерімен айналысып, сол арқылы тапқан қаражатына өмір сүретін. Ол жайлы Мұхаммед Абдулқадир әл-Курди әл-Макки өзінің «Тариху-л хатт әл-араби уә әдәбуһу» кітабында былай деп жазады: «Ол әрбір жыл сайын өз қолымен құранды әдемілеп жазып, оны сатып және сол қаражатпен келесі жылға дейін өмір сүретін» [9, 57-б.]. Ал басқа деректе ол бір жылда екі құран жазатын деп келеді. Бір құранның көшірмесінен табылған қаражатты кедейлерге садақа ететін, ал қалғанын өз қажетіне пайдаланатын [10, 365-б.]. Абдулхаққ әд-Даһлауи «Задү-л муттақин» атты еңбегінде Али әл-Муттақидің өмірі жайлы айта келе, Мулла Али әл-Қари жайлы мына деректі келтіреді: «Мулла Али әл-Қаридің жазуы өте көркем болатын. Шейх Али әл-Муттақи Мулла Али әл-Қаридің өте көркем етіп жазған «Жалалайн» тәпсірін, оның артықшылығын және сол саланың маманы екендігін мойындай отыра сатып алды» [9, 57-б.].

Мулла Али әл-Қари сопылық жолды ұстанып, өте қарапайым өмір сүру образын ұстанды. Ол азға қанағат етіп, дүниелік пайдалар мен перспективалық байланыстардан алыс болды. Шейх Мұстақым Зада Сулейман Сағдуддин Афанди өзінің түрік тілінде жазылған «Тухфату-л хаттатын» кітабында, Мулла Али әл-Қари сопылықта нақышбандық жолды ұстанғанын көрсетті. Шейх Мұстақым Зада айтты: «Мулла Али фикһта ханафи мазһабын, сопылықта нақышбандық жолды ұстанды». Ал шейх Мұхаммед Абдулхалим ан-Нуғмани Мулла Али әл-Қариді сопылықта қадарилік және жиштилік жолды ұстанғанын айтты [9: 56]. Ол ресми лауазымдардан және басшылардан бет бұрды. Оған себеп болған әкесінің мына бір сөзі: «Алла Тағала әкемді мейіріміне алсын. Ол маған айтатын: «Мен сенің ғұламалардың

бірі болғаныңды қаламаймын. Себебі сен басшылардың есігінің алдында тұра ма деп қорқамын» [8, 21-б.].

Көптеген атақты ғұламалар Мулла Али әл-Қаридің артықшылығын, әртүрлі ғылым салаларын кемел меңгергенін мойындап, мақтаулар айтты.

Абдулмалик Хусейн әл-Исами әл-Макки әш-Шафиғи Мулла Али әл-Қари жайлы: «Ол ақыл арқылы білінетін және нақыл арқылы жеткен барлық ғылымды бойына жинады және пайғамбарымыздың сүннетінің білгірі. Ол – жаттау және зеректілік қабілетімен танылған, халық арасынан шыққан тұлғалардың бірі» [11, 402-б.].

Шейх Мұхаммед әл-Мухибби әл-Ханафи ғалым жайлы: «Білімде өз заманының біртуар тұлғасы, зерттеу әдіснамасында және сөздерді нақтылауда өз білім дәрежесін көрсетті. Оның танымалдығы мақтау сөздерді қажет етпейді. Оның даңқы және ықпалы кең таралған» [12, 185-б.].

Мулла Али әл-Қари жайлы Яхия ибн Мұхаммед Салих әл-Хаббаб әл-Макки әл-Ханафи «Хашия ала Шарх әл-Мансак әл-мутауассит» және Сулейман әл-Муқри әл-Мисри әл-Ханафи «Хашия ала Шарх дау әл-мағали» еңбегінде былай дейді: «Ол – өз уақытының шоқтығы биік, біртуар ғалымы. Ол бір өзі ақылы немесе нақылы ғылым болсын, әртүрлі ғылым салаларында өз еңбегін сіңірді. Ол құран және пайғамбарлық сүннет ғылымдарын бойына сіңірген» [10, 365-б.].

Мұхаммед Абдулхалим ән-Нуғмани әл-Жишти әл-Ханафи ғалым туралы: «Ол өз қатарластарынан озып, ақыл және нақыл ғылымдарын терең меңгерген, аса көрнекті ғалым, зертеуші, танымал имам болды. Ол хадистану, тәпсір, қырағат түрлері, усул әл-фикһ, араб тілі және риторика ғылымдарын терең білді» [9, 59-б.].

Ғалымдардың аздаған бөлігі Мулла Али әл-Қари жайлы кейбір мәселеде сын-ескертпе айтты:

1. Ол кейбір имамдарға қарсы болды.
2. Ол пайғамбарымыздың ата-анасы күпірлік етті деген пікір білдірді.
3. Мулла Али әл-Қарида мәзһабқа деген фанаттық көзқарас бар деді.

әл-Мухибби және әл-Исами Мулла Али әл-Қариді имам әш-Шафиғи мен имам Маликке қарсы келді деп айыптады [8: 20]. Әл-Исами «Самту-н нужум» кітабында Мулла Али әл-Қари жайлы: «Ол имамдарға қарсы келген себепті, еңбектерінде ілімнің нұры жоқ, сондықтан көптеген ғұламалар мен әулиелер оның кітабын оқуға тыйым салды» [11, 402-б.].

әш-Шаукани әл-Исамиға және Мулла Али әл-Қариға сын тағушы ғалымдарға былай деп жауап берді: «Мулла Али әл-Қаридің имамдармен қарама-қайшылыққа түсуі, оның дәрежесінің жоғары екеніне дәлел болады. Дұрыс дәлелге қарсы келетін дәлелді түсіндіріп беруі және сол дәлелді келтірушінің дәрежесі үлкен немесе кіші болсын оған қарсы көзқараста болуы мужтаһид ғалымның ісінен болып саналады» [13, 445-б.].

әл-Исамидің оның еңбектерінде ілімнің нұры жоқ деген сөзіне келсек, оның сөзіне назар аударылмайды. Себебі Мулла Али әл-Қаридің еңбектерінің зерттелуі, сөздердің түсініктілігі және егжей-тегжейлі зерттелу жағынан ең қайырлы еңбектерден саналады. Ғалымның еңбектері ислам әлеміне танымал болып, ғұламалар еңбектерін жазу барысында пайдаланды, егжей-тегжейлі зерттеу жүргізілді. Бұл еңбектерінде ілімнің нұры бар екеніне дәлел емес пе? Үлкен ғұламалар ілімнің нұры болмаған еңбектермен қалай айналысады? [8, 21-б.].

Ал Мулла Али әл-Қаридің пайғамбарымыздың ата-анасы күпірлікте қайтыс болды деген пікіріне келсек, ол имам Әбу Ханифаның «әл-Фикһ әл-акбар» еңбегіне жасаған түсіндірмесіне байланысты еді. Себебі Мулла Али әл-Қаридің «Фикһ әл-акбарға» түсіндірме жасау барысында пайдаланған қолжазба нұсқасы қате нұсқа еді. Ғалымның пайдаланған нұсқасында қайтыс болды (ماتا) деп келсе, ал дұрыс нұсқада қайтыс болмады (ما ماتا) деп келеді. Көшірмешілер көптеген кітаптарға тахриф және тасхиф жасады. Бұған имам әл-

Каусаридің «дару-л кутуб әл-мисрия» кітапханасында көрген ескі екі нұсқасы дәлел болады [8, 22-б.].

Қорытынды

Мулла Али әл-Қари ХІ ғасырда өмір сүрген ханафи мәзһабындағы алдыңғы қатарлы ғұламаларының бірі. Ғалым ханафи мәзһабындағы негізгі діни-құқықтық еңбектерге түсіндірмелер жасап, келер ұрпаққа бірнеше жүздеген құнды еңбектер қалдырып кетті. Сонымен қатар ғалым исламның түрлі ғылым салаларында, фикһ, хадис, хадис негіздері, қырағат ілімі, тәжуид, тәпсір, кәләм, араб тілі грамматикасы, фикһ негіздері сияқты ислам ғылым салаларында еңбектер жазды. Мулла Алидың ақыл (мантық, логика) және нақыл (ислам ғылымдары) ғылымдарын толық меңгеріп, өз дәуірінің біртуар тұлғасы екені ғұламалардың мақтау сөздері арқылы дәлелденіп, жас ұрпақтың үлгі-өнеге алатын бірегей ғұлама екені баяндалды. Кей ғалымдардың Мулла Алиге қарата айтылған сын-ескертпелеріне талдау жасалып, дәлел-дәйекпен сын-ескертпелерге жауап қайтарылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР / REFERENCES

1. Muhammed Halluf Abdulla. Majmug rasail al-allama Mulla Ali al-Qari [Collection of works of the scientist Mulla Ali al-Kari]. – Turkiya: «Daru-l lubab», 2016. – 531 b. [in Arabian]
2. Ali ibn Sultan Muhammed Abu-l Hasan Nuruddin Mulla al-Qari. Sharh sharh nuhbatu-l fikr fi mustalah ahl al-asar. [Selected thoughts in the terminology of scholars of hadith]. – Beirut: «Daru-l arqam», 1994. – 931 b. [in Arabian]
3. Musagid Majuyul ibn Salih. Mulla ali al-Qari ua arauhu al-igtiqadiya fi al-ilahiyat ard ua naqd risala muqaddima li naili majistr. [Ideological views of Mulla Ali al-Kori in theology]. – Jamiga ummu-l qura. 2002. – 781 b. [in Arabian]
4. Ali ibn Sultan Muhammed al-Qari. Shammu-l auarid fi zammi-r rauafid. [Feeling an obstacle in blaming Rafid]. Thq. Majid al-Xalifa. Markazu-l furqan li-d dirasat al-islamiya. 2004. 157 b. [in Arabian]
5. Аллакулов А. Мулла Али аль-Кари и источниковедческий анализ его произведения «Фараид аль-Калаид аля ахадиси шарх аль-акаид». – Россия и Мусульманский мир: Научно-информационный бюллетень / РАН. Инион. Центр науч.-инфрм. Исслед. Глобальных и региольных проблем. – М., 2017. – №8 (302). – 102 с. / Allakulov A. Mulla Ali al`-Kari i istochnikovedcheskiy analiz ego proizvedeniia «Faraid al`-Kalaid alya ahadisi sharh al`-akaid. [Mulla Ali al-Kari and the source analysis of his work “Faraid al-Qalaid ala ahadisi sharh al-aqaid”]. – Rossiya i Musul`manskiy mir: Nauchno-informacionnyi biulleten / RAN. Iniion. Centr nauch.-infrm. Issled. Globalnyh i regiolyh problem. – М., 2017. – №8 (302). – 102 s. [in Russian]
6. Abdulhai ibn Axmad ibn Muhammed al-Xanbali. Shazarat az-zahab fi ahbar min zahab. [Grain of gold in notifications]. Thq. Mahmud Arnaut. Dar ibn Kasir. Beirut. 1986. T. X. 658 b. [in Arabian]
7. Ali ibn Sultan Muhammed al-Qari. al-Asmaru-l janiya fi asmai-d hanafiia. [Collection of names of great people who followed the Hanafi mazhab]. thq. Abdulmuhsin Abdulla Ahmad. Diuanu-l uaqf as-sunni. Bagdad. 2009. T. I. 450 b. [in Arabian]
8. Ali ibn Sultan Muhammed Abu-l Hasan Nuruddin Mulla al-Qari. Mirqatu-l mafatih fi sharh al-mishkat al-masabih. [Stage of keys in the interpretation of the gap of fixtures]. Thq Jamal Aitani. Beirut: «Dәru-l kutub al-ilmiya», 2001, 1-tom. – 488 b. [in Arabian]
9. Muhammed Abdulhalim an-Nugmani al-Jishti. Al-Bidaga al-muzjat liman yutalig al-mirqatu-l mafatih fi sharh al-mishkat. [A small margin for those who study “al-mirqat in the interpretation of al-mishkat”]. – Pakistan: «Maktaba imdadiya». – 94 b. [in Arabian]
10. Abdulla Mirdad Abu-l Hair. Al-Muhtasar min kitab nashru-n nur ua az-zahr fi tarajim afadil Makka. [Al-Mukhtasar from the book “Nashr Al-Nur and Al-Zahr in the biographies of selected personalities from Mecca”]. – Jidda: «Alamu-l magrifa», 1986. – 641 b. [in Arabian]
11. Abdulmalik ibn Husein ibn Abdulmalik al-Isami. Samtu-n nujum al-auali fi anbai-l auail ua-t tauali. [More positive results in the development of information and its positive results]. – Beirut: «Daru-l kutub al-ilmiya», 1998, 4-tom. – 588 b. [in Arabian]

12. Muhammed Amin ibn Fadlulla ibn Muhibbuddin ibn Muxammed al-Muhibbi. Hulusatu-l asar fi agiyan al-qarn al-hadi ashr. [Presentation of the news of personalities of the eleventh century]. – Beirut: «Dar sadir», 3-tom. – 495 b. [in Arabian]
13. Muhammed ibn Ali ibn Muhammed ibn Abdulla ash-Shaukani. Al-Badru-l talig bi mahasin min bagd al-qarn as-sabig. [The rising moon of values after the seventh century]. – Beirut: «Daru-l magrifa», 1-tom. – 520 b. [in Arabian]